

18. Профили Черниговской крепости и замка 1739 г. // Російський державний військово-історичний архів, ф. 349, оп. 43, спр. 1567, 1 арк.
19. Русское градостроительное искусство: Градостроительство Московского государства XVI–XVII веков / Под общ. ред. Н.Ф.Гуляницкого; Науч.-исслед. ин-т теории арх-ры и градостр-ва. – М.: Стройиздат, 1994. – 317 с.; ил.
20. Рабинович М.Г. Очерки материальной культуры русского феодального города. – М.: Наука, 1988. – 312 с.
21. Русское градостроительное искусство. Древнерусское градостроительство / Под общ. ред. Н.Ф.Гуляницкого; Науч.-исслед. ин-т теории арх-ры и градостр-ва. – М.: Стройиздат, 1993. – 392 с.; ил.
22. Фотокопия рукописного плана Чернигова “Абрис Черниговский” // Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, Вф. 4295, 2 арк.; Вф. 4296, 2 арк.
23. Харламов В.О. Розписний список Чернігова 1701 р. // Слов’яно-руські старожитності північного Лівобережжя (матеріали історико-археологічного семінару присвяченого 60-річчю від дня народження О.В.Шекуна. – Чернігів: Сіверянська думка, 1995. – С. 91–92.

Игнатенко И.М. Обґрунтування віртуальної 3D реконструкції Верхнього Замку в Чернігові на зламі XVII–XVIII ст.

Робота присвячена обґрунтуванню об’ємно-просторової віртуальної реконструкції Верхнього Замку в Чернігові. У статті приведені свідчення історичних джерел про споруди замку та використані аналогії.

Ключові слова: 3D реконструкція, Чернігів, Верхній Замок.

Игнатенко И.М. Обоснование виртуальной 3D реконструкции Верхнего Замка в Чернигове рубежа XVII–XVIII вв.

Работа посвящена обоснованию объемно-пространственной виртуальной реконструкции Верхнего Замка в Чернигове. В статье приведены свидетельства исторических источников о сооружениях замка также указаны использованные аналогии.

Ключевые слова: 3D реконструкция, Чернигов, Верхний Замок.

Ihnatenko I.M. It is a justification virtual 3D reconstruction of the Upper Castle in Chernihiv turn of 17–18 centuries

The work devoted to substantiation volumetric and spatial virtual reconstruction of the Upper castle in Chernihiv. In this article presented evidence of historical sources about buildings castle and listed analogy that we used.

Key words: 3D reconstruction, Chernihiv, Upper Castle.

[надійшло до редакції: 29.09.2012 р.]

УДК 94(477):737.1(321.1)

Юрій КОВАЛЕНКО
(Глухів)

Джучидські монети та їх сіверські наслідування з літописного Глухова і його округи

Одним із важливих джерел у вивченні економічних контактів руських земель у післямонгольський час є нумізматичні матеріали. Дана робота присвячена знайденим у різні роки на території літописного Глухова та його округи золотоординським джучидським монетам і їх місцевим (сіверським) наслідуванням.

Вивченням проблематики грошового обігу на Сіверщині у золотоординський період і атрибуцією монет займалися М. Догель, В. Шугаєвський, Г. Федоров-Давидов, Г. Козубовський, Є. Іванаускас, К. Хромов, І. Хромова, З. Зразюк, В. Зайцев, В. Рябцевич, Ю. Барейша й інші. Незважаючи на те, що дослідницький матеріал і джерельна база останнім часом значно поповнилися, на думку самих дослідників тематика, присвячена карбованим у післямонгольській час монетам – у XIV–XV ст., – є найменш вивченою й систематизованою порівняно з іншими історичними періодами. Особливо це стосується сіверських земель.

Джерельна база складається з опублікованих і неопублікованих нумізматичних джерел, переважна більшість яких вводиться до наукового обігу вперше. Всі неопубліковані раніше матеріали, що знаходяться у приватних колекціях, за згодою власників оприлюднюються вперше. Актуальність даної теми полягає у тому, що дослідженню й описові джучидських монет із території Глухова та його округи окремо публікації досі не присвячувалися.

Перша літописна згадка про місто Глухів міститься в Іпатському списку під 1152 роком. Восени 1239 р. під Глуховом з'являються монгольські війська.

Батий же, узявши Козельськ, пішов у землю Половецьку, а звідти став посилати [війська] на городи руські. І взяв він город Переяславль списом, вибив його увесь, і церкву архангела Михаїла сокрушив, і начиння церковне незчисленне срібне й золоте, і дороге каміння узяв. І єпископа, преподобного Симеона, вони убили. У той же час послав він [війська] на Чернігів. Обступили вони город великою силою, і Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплемянних, прийшов на них зо всіма воями. Билися вони, переможений був Мстислав, і безліч із воїв його побито було, і взяли вони город, і запалили вогнем. Єпископа [Порфирія] вони zostавили живим і одвели його в Глухів [1].

Отже військо, яке розорило Чернігів, повернулося до Глухова, який на той час вже був захоплений.

Глухів із його землями стає податково-данинною одиницею, що входила до складу Чернігівської тьми, створеної монгольськими ханами для зручності управління. Глухівським уділом володіли нащадки чернігівського князя Михайла Всеволодовича, страченого 1246 р. в Золотій Орді за непокору (пізніше зарахований до лику святих як Михайл Чернігівський). У 1247 р. Глухів дістався у володіння одному із синів св. Михаїла Чернігівського – Симеону. Загалом, княжіння цієї лінії Рюриковичів продовжувалося трохи більше 100 років – до початку діяльності Романа Симеоновича, князя новосільського, за словами Д. Бантиш-Каменського – до нашестя литовців [2]. Польський історик-хроніст М. Стрийковський повідомляє, що подія ця відбулася в 1320 р., коли Гедимін узяв Овруч, Житомир, київські міста, розбив за двадцять п'ять верст від Києва на березі р. Ірпінь князя Станіслава. Натомість М.М. Карамзін заперечував цей факт і вказував на низку писемних документів, що показують численні помилки та протиріччя у літописному оповіданні М. Стрийковського про захоплення Києва Гедиміном [3].

Симеон Михайлович, хоча й був глухівським князем, більшість часу проводив у Новосілі, й тому згодом почав іменуватися князем новосільським. Його син Роман узагалі переселився до Одоева “от насилья татарського” [4], таким чином поклавши початок роду князів Одоевських [5]. Загалом, новосільські князі в історії були відомі під цим іменем недовго. Розділившись по уділам, якими володіли, вони стали відповідно князями бельовськими (м. Бельов), одоевськими (м. Одоев) і воротинськими (м. Воротинськ) [6].

Економічна залежність земель, завойованих монголами, виражалася у щорічній сплаті “татарщини” та постачанні “живої сили” для війська. Для контролю підвладних золотоординським ханам територій було проведено кілька переписів населення. Перший такий був зроблений ханом Батием ймовірно у 1245 р.

В лето 6766 взяша татарове всю землю литовскую. Тоеже зимы посла царь Батый на Русь князей своих и дьяков: и повеле исчести и исписати всю землю русскую, только не писать тех кто служит у церкви Божии [7].

Другий перепис був проведений у 1257 р. при ханові Берке, останній відомий перепис – у 1275 р. за правління хана Менгу-Тимура [8].

Розташований на кордоні з монгольськими кочовищами, Глухів був для них важливим об’єктом грабунку і полону [9]. Про це свідчать матеріали досліджень давньоруських селищ і городищ, на яких виявлені сліди пожеж, знайдені монгольські наконечники стріл [10]. Особливо небезпечним становище Глухова стало в 1278 р., коли Рильське і Воргольське князівства були передані в безпосереднє підпорядкування темнику Ногаю – фактичному правителю Золотої Орди. Монголи почали не тільки управляти сіверськими землями з далекої столиці Сараю, час від часу здійснюючи походи й набіги – але й господарювати в майже спустошеному пониззі Сейму [11]. При Батиеві збором данини займалися ханські баскаки, хан Берке прислав у руські землі для перепису населення та збору данини т.зв. численників, або, як їх ще називали, “писарів”. Наприкінці XIII – першій чверті XIV ст. ханські баскаки на Русі зникають, а право збору данини було покладене на руських князів. Зібрану данину вони самі відвозили в Орду. Це, так би мовити, послаблення викликала міжусобиця темника Ногая та хана Токти – фактично перший розкол у Золотій Орді [12]. Чернігово-Сіверщина розпалася на окремі уділи – Чернігівський, Козелецький, Брянський, Карачевський, Стародубський, Вщижський, Сновський, Новгород-Сіверський, Курський, Рильський, Трубчевський, Липовецький та Лопастенський [13]. Глухів увійшов до Новгород-Сіверського уділу.

За свідченням Никонівського літопису в 1352 р. страшна епідемія чуми охопила значну частину Русі. У містах Смоленську, Києві, Чернігові, Суздалі вимерла значна кількість населення [14].

В Глухове же тогда ни один человек не остана, вси изомроша [15].

Довгий час вважалося, що саме це повідомлення поставило крапку в історії княжого Глухова. Майже на 300 років він зникає зі сторінок літописів. Але Глухівське князівство ще певний час існувало. Його успадкував Роман Симеонович, котрий згадується у літописах під 1375 і 1385 р. Його молодший брат новосільський князь Іван Симеонович, одружений із донькою литовського Великого князя Ольгерда, не мав спадкоємців, і новосільські землі відійшли до старшого брата – глухівського князя. Остання відома згадка про останнього пов’язана з укладенням угоди між Москвою та Рязанню в 1402 р. [16].

Глухів поступово занепав й перестав існувати як значний центр розвитку торгівлі й ремесел. Що ж стосується округи міста, то вона, вірогідно, продовжувала жити й розвиватися. Підтвердженням цьому є знахідки золотоординських монет у найближчих околицях міста й на історичних землях Глухівського князівства. Так, у 1916 р. у Глухів-

ському повіті був знайдений великий скарб джучидських монет. З 500 монет В.А. Шугасєвським було придбано 3. Ним же визначено, що вони належали до періоду правління Узбека, Абдуллаха та Мухаммеда-Буляка [17].

На північно-західній околиці міста, неподалік гідрологічної пам'ятки природи місцевого значення “Чернечі джерела”, у 2011 р. було знайдено 2 ординські монети – данг хана Абдуллаха, карбований у м. Азак у середині 1360-х років (Рис. 1 (а, б), та наслідування данга хана Мухаммеда, який карбували, швидше за все, на території Чернігово-Сіверщини в 1370-х роках (Рис. 2 (а, б)). З південної околиці Глухова – с. Некрасового – походить 3 монети: данг хана Токтамиша 1394 р. (Рис. 3 (а, б), данг хана Тимур-Кутлуга 1390-х років (Рис. 4 (а, б)) (обидві монети карбовані у Криму) та мідний золотоординський пул (Рис. 5 (а, б), приналежність якого через погану збереженість установити не вдалося. Знайдені ці 3 монети в 2010 р.

4 монети золотоординського періоду знайдені поблизу селища Вороніж Шосткінського району Сумської обл. (у минулому належало до Глухівського повіту) в 2011 р. Це т.зв. сіверські наслідування джучидських дангів хана Мухаммеда-Буляка (1370–1372 роки правління) (Рис. 6 (а–є)). На двох із них добре видно “княжий знак”. Монети з подібними відзнаками відносять до карбування Дмитром Ольгердовичем Брянським. Це досить типовий випадок для джучидських монет – як серед поодиноких знахідок, так і у скарбах, які траплялися на території Золотої Орди, нерідко зустрічалися монети-наслідування. Вони характеризуються грубим виконанням усіх складових монетного типу, інколи зроблених вірно. Інколи ж написи на монетах є набором літероподібних знаків, що не читаються. Однією з особливостей сіверських монет-наслідувань Брянського князівства є те, що виготовлялися вони методом нанесення штампу на кружечок, вирізаний зі срібної платівки, а не на розплесканий відрізок срібного дроту (як це робилося традиційно на золотоординських монетних дворах). Найбільша кількість наслідувань відноситься до другої половини XIV ст. Місця карбування подібних монет не встановлені, але є думка, що їх було декілька [18], і знаходилися вони у межах Брянського князівства, до якого у певний проміжок часу входила частина земель сучасної Глухівщини.

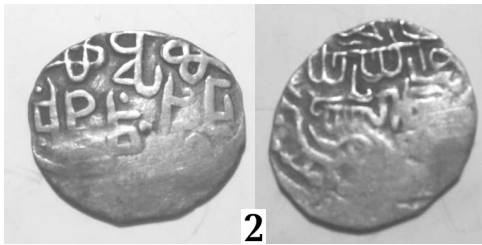
Для розуміння хронологічних рамок джучидських монет, виявлених на теренах Глухова та його округи, слід навести стисло історичну довідку про часи правління ханів, при яких вони карбувалися.

Узбек (Мухаммед Узбек) (біля 1283 – 1342) – Великий хан Улусу Джучі. Вступив на престол після смерті Токти в 1313 р. унаслідок перевороту. Правив великою імперією майже 30 років, помер навесні 1342 р. [19].

Абдулах (Авдула) (?–1370) – Великий хан Улусу Джучі (серпень 1361 – червень 1370). Проголошений ханом близько 1361 р. Мамаєм. За даними арабських джерел походив “із дітей Узбека”. Після смерті хана Азіза в 1367 р. карбував свої монети в Сараї – столиці Золотої Орди. Літописи повідомляють, що в 1370 р. “Мамай у себя в орде посадил царя другого Мамат Салтан” (мається на увазі Мухаммед-Буляк) [20].

Мухаммед-Буляк (Мухаммед-Булак) – ставленик Мамає. Монети Мухаммеда-Буляка починають карбуватися в 1372 р. у Маджарі. Зміщений Мамаєм у 1377 р. [21].

Токтамиш (Тохтамиш) (?–1405) – Великий хан Улусу Джучі (1376–1377, 1380–1398). Його діяльність припадає на період “великої замятни”. В 1382 р. організував великий вій-

6

Рис. 1 (а, б). Данг хана Абдуллаха (тип 764 р.х., карбований у м. Азак у середині 1360-х років)

Рис. 2 (а, б). Дзеркальне наслідування данга хана Мухаммеда (тип 773 р.х., карбований на території Чернігово-Сіверщини у 1370-х роках)

Рис. 3 (а, б). Данг хана Токтамиша (тип 796 р.х., карбований у м. Крим у 1394 р.)

Рис. 4 (а, б). Данг хана Тимур-Кутлуга (тип 796 р.х., карбований у м. Крим у 1394 р.)

Рис. 5 (а, б). Золотоординський мідний пул.

Рис. 6 (а, б; в, г; г, д; е; е). Сіверські наслідування джучидських дангів хана Мухаммеда-Буляка (1370–1372)

ськовий похід на Русь, в результаті якого були взяті й знищені Москва, Володимир-на-Клязьмі, Звенигород, Переяслав-Заліський, Юр'єв, Дмитров, Можайськ, Коломна та Переяслав-Рязанський. У 1398 р. сталася битва, у котрій війська Токтамиша були розбиті: “Прииде на него ин некий царь, именем Темир-Кутлуй”. Після поразки Токтамиш втікає до Литви до Великого князя Вітовта. Влітку 1399 р. вони організували спільно великий похід із метою відновити владу хана у Золотій Орді, але у битві на р. Ворсклі були розгромлені військами Тимур-Кутлуга й Ідегея. Токтамиш загинув у бою в 1405 р. [22].

Тимур-Кутлуг (Темир-Кутлуй) (?–1400) – Великий хан Улусу Джучі (1398–1400). У 1398 р., отримавши перемогу над Токтамишем, став правителем Золотої Орди. Помер улітку 1400 р. [23].

Як видно зі знахідок, майже всі монети мають вузькі хронологічні рамки – від 1360-х до 1390-х років. Шість із них припадають на час “Мамаєвої орди”, яка існувала упродовж 1361–1380 років. На території Чернігово-Сіверщини подібні монети могли знаходитися в обігу не пізніше початку 1420-х років.

Загалом, нумізматичні джерела є яскравим доказом того, що Глухів і Глухівщина – незважаючи на усталену думку про повний занепад і відсутність будь-яких ознак життя з середини XIV і аж до початку XVII ст. – продовжували жити й розвиватися.

Насамкінець висловлюємо щирю подяку завідувачу кафедри географії та краєзнавства, професорові Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка Л.М. Булаві за консультації з атрибуції нумізматичного матеріалу, що вперше вводиться до наукового обігу в даному дослідженні.

Джерела та література

1. Літопис Руський. – К., 1990. – С. 394.
2. *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России (часть первая). – М., 1830. – С. 23.
3. *Івакін Г.Ю.* Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). – К., 1996. – С. 60.
4. *Зотов Р.В.* О черниговских князьях по любецкому синодику и о черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 130.
5. Городские поселения в Российской империи. – СПб., 1865. – Т. 5. – Ч. 1. – С. 280.
6. *Зотов Р.В.* Вказана праця. – С. 131.
7. Летописец содержащий в себе Российскую историю. От 6360(852) до 7106(1598) года. То есть по кончину Царя и Великого Князя Феодора Иоанновича. – М., 1781. – С. 59.
8. *Сльников М.В.* Золотоординські часи на українських землях. – К., 2008. – С. 76–77.
9. *Белашов В.І.* Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України. – Глухів., 1996. – С. 9.
10. *Коваленко Ю.О.* У пошуках давньоруського Глухова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: збірник наукових праць, присвячений 110-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 341.
11. *Белашов В.І.* Вказана праця. – С. 9.
12. *Сльников М.В.* Вказана праця. – С. 77.
13. Там само. – С. 70.
14. *Белашов В.І.* Глухівське князівство і його уділи (біля 1247 р. – на початку XV ст.) // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 54.
15. *Зотов Р.В.* Вказана праця. – С. 108.
16. *Белашов В.І.* Глухівське князівство... – С. 54.
17. *Федоров-Давыдов Г.А.* Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. – Т.І. – М., 1960. – С. 150.
18. *Лебедев В.П., Зорин А.В.* Денежное обращение курской земли в золотоординское время // Степи Европы в эпоху средневековья. Т.6: Золотоординское время. – Донецк, 2008. – С. 496.
19. *Селезнев Ю.В.* Элита Золотой Орды. – Казань, 2009. – С. 199–201.
20. Там само. – С. 24.

21. Там само. – С. 121–122.
22. Там само. – С. 182–185.
23. Там само. – С. 174–175.

Коваленко Ю.О. Джучидські монети та їх сіверські наслідування з літописного Глухова і його округи

У статті висвітлюється маловивчений період у історії розвитку літописного Глухова та його округи у післямонгольський час. Уперше вводиться до наукового обігу ряд золотоординських монет, знайдених на історичних землях Глухівського князівства.

Ключові слова: джучидські монети, данг, золотоординський пул.

Коваленко Ю.А. Джучидские монеты и их северские подражания с летописного Глухова и его округи

В статье освещается малоизученный период в истории развития летописного Глухова и его округи в послемонгольское время. Впервые вводится в научный оборот ряд золотоординских монет, найденных на исторических землях Глуховского княжества.

Ключевые слова: джучидские монеты, данг, золотоординский пул.

Kovalenko Yu.O. Dzhuchydski coins and their Siverian imitation from the territory of chronically Hlukhiv and its surrounding territories

The article highlights the little studied period in the history of chronically Hlukhiv and its surrounding territories in the After Mongol Period. Also for the first time the series of golden coins found on historic lands of Hlukhiv principality are introduced to the scientific.

Key words: Dzhuchydsies' coins, dang, Golden Horde pull.

[надійшло до редакції: 26.09.2012 р.]

УДК 94(477.51)

Артем ЛАСВСЬКИЙ
(Чернігів)

**Стародубщина другої половини XVII – XVIII ст.
в архівному зібранні Чернігівського історичного музею
імені В.В. Тарновського**

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ) – один із найстаріших музеїв України, добре знаний своїм багатим зібранням. Частину музейної збірки складає архівна колекція, яка почала формуватися ще в другій половині XIX ст. відомим колекціонером і меценатом Василем Тарновським-молодшим. На початку XX ст., коли на основі його зібрання у Чернігові був відкритий Музей українських старожитностей, збірка налічувала 5255 документів і рукописних книг XVI–XX ст. [1].

Зібрання суттєво розширилося в 1923 р., коли п'ять музеїв Чернігова (Музей українських старожитностей імені В.В. Тарновського, музей Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі – ЧВАК), єпархіальне давньосховище (далі – ЄД), Етнографічний музей і Музей панського побуту та мистецтв XVIII–XIX ст.) були об'єднані в єдиний заклад – Чернігівський державний музей. Відтак, архівна збірка В. Тарновського поповнилася цінними документами, зокрема з колекцій ЧВАК та ЄД.

Джерела подальшого її збільшення прослідкувати досить складно, що пояснюється втратою фондово-облікової документації в роки II Світової війни. Відомо про попов-